
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 11 (1998)

Πασχάλης. Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός
Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες,
ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996

Περικλής Σ. Βαλλιάνος

doi: [10.12681/hpsa.15123](https://doi.org/10.12681/hpsa.15123)

Copyright © 2017, Περικλής Σ. Βαλλιάνος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βαλλιάνος Π. Σ. (2017). Πασχάλης. Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 11, 196–204.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15123>

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Η έκδοση του βιβλίου του Π. Μ. Κιτρομηλίδη αποτελεί πνευματικό γεγονός. Στη θεωρητική αυτή σύνθεση αναβιώνει σε όλη της την ένταση η τραγωδία της νεοελληνικής συνείδησης. Στο έργο συνταιριάζονται επιδέξια οι θεωρητικές ψηλαφήσεις και αναβάσεις των πρωτοπόρων στοχαστών της περιόδου, με το υπαρξιακό πάθος από το οποίο πήγασαν, καθώς και με τα οράματα της κοινωνικής ανάπλασης που είχαν ως πρακτικό (και διαψευσμένο) στόχο τους.

Αν ένα από τα μελήματα της ιστορικής συγγραφής είναι η κατανοητική ανασύσταση του διανοητικού ορίζοντα αλλά και της κοινωνικής υφής μιας παρωχημένης εποχής, ούτως ώστε να καθίσταται δυνατή η μέθεξη στη ζωτική αυτή εμπειρία, τότε έχουμε στα χέρια μας ένα δείγμα των αισθητικών απολαύσεων και των συναισθηματικών ανατάσεων που μπορεί να προσφέρει η ιστορία. Αν ένα παράλληλο αίτημα είναι η ακριβής αναπαράσταση των φαινομένων σύμφωνα με τα τελευταία πορίσματα της πρωτογενούς έρευνας, τότε θα πρέπει να υπογραμμισθεί η λεπτομερής τεκμηρίωση του έργου αλλά και η αμερόληπτη καταγραφή των τάσεων και από τις δυο πλευρές του πνευματικού ρήγματος το οποίο πραγματεύεται.

I

Η σημασία του εγχειρήματος έγκειται καταρχάς στο θέμα του. Μαζί με την Αναγέννηση, ο Διαφωτισμός είναι το κίνημα που διαμόρφωσε το πρόσωπο της ευρωπαϊκής νεοτερικότητας, με την οποία σχετιζόμαστε είτε το θέλουμε είτε όχι. Η ηθικοπολιτική του δυναμική διαπότησε τις πρωτοπορίες που ανέλαβαν τη διαμόρφωση μιας νεοελληνικής αυτοσυνειδησίας ως προάγγελου για την ανακαίνιση της κοινωνίας τους. Από την εμφάνιση τουλάχιστον της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno, η φιλοσοφική ουσία αλλά και οι θεσμικές πραγματώσεις των αιτημάτων του αποτελούν κρίσιμο διακύβευμα της σημερινής κοινωνικής σκέψης. Στην ηπειρωτική διανόηση (αλλά και με ισχυρότατες απηχήσεις στη φιλοσοφία του πολιτισμού που καλλιεργείται στα βορειοαμερικανικά πανεπιστήμια) έχει κρυσταλλωθεί μια συναίνεση ως προς την «εξάντληση» του διαφωτιστικού παραδείγματος με αναφορά στις πρακτικές δυσλειτουργίες και εκτροπές του, όπως

λ.χ. την τεχνοκρατική ισοπέδωση του «ζωτικού κόσμου» (Lebenswelt) και την κατίσχυση μιας «μονοδιάστατης» ηθικής της εγωκεντρικής υπολογιστικότητας.

Το κίνημα της μετανεωτερικότητας διατυπώνει το αίτημα για την «υπέρβαση» του διαφωτισμού μέσα από την κατάλυση των ανθρωποκεντρικών και ορθολογικών του προπαραδοχών. Στο τέλος του εν πολλοίς μηδενιστικού 20ού αιώνα, η απελευθέρωση φαίνεται να περνάει μέσα από την έκλυση του έκλογου και του μη κανονικού που διασπά κάθε θεσμοθετημένη εξουσία, πέρα από κάθε «τυπική» της νομιμοποίηση είτε στο επίπεδο της λογικής είτε σε εκείνο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Δε θα συζητήσουμε εδώ την εγκυρότητα αυτών των στοχεύσεων. Είναι όμως επιτακτικό να τονιστεί ότι αυτές οι επιθέσεις κατά του Διαφωτισμού, όπως και οι αντίστοιχες του ρομαντικού κινήματος πριν από ενάμιση αιώνα τις οποίες εν μέρει ανακινούν, λαμβάνουν ως δεδομένη τη θεσμική κυριαρχία του διαφωτιστικού παραδείγματος μέσα στις κοινωνίες όπου αναφύονται. Η αντιδιαφωτιστική εδώ ένσταση έχει νόημα ακριβώς επειδή ο Διαφωτισμός έγινε εκεί εξουσία, κονιορτοποιώντας τις δομές και νοοτροπίες της προνεωτερικής κοινωνίας και εκδιπλώνοντας ως τις έσχατες (και αμφιλεγόμενες) απολήξεις της την ιστορική του δυναμική.

Για το λόγο αυτό, η σύγχρονη αντιδιαφωτιστική τάση είναι υποχρεωμένη να είναι «διαλεκτική», να στοχεύει δηλαδή σε ένα γνήσιο εγγελιανό *Aufhebung*, μίαν αποσυναρμολόγηση του διαφωτιστικού κοσμοειδώλου, η οποία ταυτόχρονα εγκολπώνεται και συντηρεί εκείνα τα θεσμικά του κεκτημένα χωρίς τα οποία είναι αδύνατη κάθε έννοια πρακτικής ή διανοητικής ελευθερίας (με πρώτο το πανεπιστήμιο ως προνομιούχο τόπο ριζοτόμου και αντισυμβατικού στοχασμού).

Στη δική μας κοινωνία, αντίθετα, το άνθος του διαφωτισμού μαράθηκε πάνω στο κλήμα, χωρίς να τρυγηθεί ο καρπός του. Υπό αυτές τις συνθήκες, η προμοδότηση μιας εισαγόμενης αντιδιαφωτιστικής προβληματικής θα μπορούσε εξ αντικειμένου να κυρώσει θεωρητικά τις δομές και τις ιδεολογίες μιας κοινωνίας που εξακολουθεί να κατατρύχεται από τον παραλογισμό του κληρονομημένου προνομίου και την αυθαιρεσία των πιο εγωπαθών παρορμήσεων, μιας κοινωνίας αποκομμένης από το σύγχρονο επιστημονικό γίγνεσθαι – και, φευ, επαιρόμενης γι' αυτό.

Όσο δικαιολογημένη πάντως κι αν είναι σήμερα μια κριτική

στάση απέναντι στα παρελόμενα του διαφωτισμού, στην αυγή της νεότευκότητας η έννοια του λόγου ήταν, όπως εξακολουθητικά υπενθυμίζει ο T. Eagleton, ταυτόσημη με την επαναστατική ανατροπή και την εκ βάθρων αναδιοργάνωση της ζωής. Αυτός ο ηλεκτρισμός της ιστορικής ελπίδας διαπερνούσε και τη νεοελληνική παραφυσία του διαφωτισμού. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης ανασυγκροτεί το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο του κινήματος, δίνοντάς μας την ευκαιρία να δούμε τον κόσμο μέσα από τα μάτια των πρωτεργατών του και να συμμεριστούμε την ίδια αναγεννητική αγωνία. Μέσα από την προσέγγιση αυτή καταρρίπτονται μια σειρά μύθοι, εθνικιστικής κυρίως υψής, διά των οποίων το νεοελληνικό κράτος ενέταξε τους διαφωτιστές του 18ου αιώνα (όπως άλλωστε και την κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας) στη συμβολική μιας επίσημης παιδείας που τίποτε το κοινό δεν είχε με το ιδεώδες του αδέσμευτου κριτικού στοχασμού που εκείνοι πρέσβευαν.

II

Το επιχείρημα του διαφωτισμού και ιδίως οι πολιτικές του προεκτάσεις αποσιωπήθηκαν, όπως είναι γνωστό, παντελώς από την κρατική μας παιδεία. Το πατριωτικό κήρυγμα του Ρήγα φυσικά τονιζόταν, χωρίς όμως να αναφέρεται η πολιτειακή σύνταξη στην οποία απέβλεπε η ένθερμη καταδίκη της οθωμανικής τυραννίας, η οποία αποτελούσε έναν από τους κοινούς τόπους προοδευτικής σκέψης στην Ευρώπη, τουλάχιστον μετά από τη θεωρητική επίκριση του δεσποτισμού από τον Montesquieu. Για τον Κοραή μαθαίναμε ότι ήταν ούτε λίγο ούτε πολύ πολέμιος της επανάστασης επειδή πίστευε ότι έπρεπε πρώτα να αποκτήσουν παιδεία οι Έλληνες, ενώ, παράλληλα, ο χαρακτηρισμός του ως «καθαρευουσιάνου» υπονόμευε τεχνηέντως αυτόν τον προεξάρχοντα του επαναστατικού στοχασμού στα μάτια και της αριστερής αμφισβήτησης. Ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* ήταν φυσικά ανύπαρκτο πρόσωπο. Μέσα στην ατμόσφαιρα αυτή ήταν ουσιαστικά παράνομες οι απόπειρες φωτισμένων εκπαιδευτικών, όπως του Κ. Καλοκαιρινού, να ξεθάψουν την αλήθεια για την ιδεολογική και κοινωνική αντιπαράθεση στις παραμονές του 1821 μέσα από αυτούσια τα κείμενα της εποχής, όπως η *Πατρική* και η *Αδελφική Διδασκαλία*.

Παρά τον εξοβελισμό του από την ιδεολογική σκευή της νεοελληνικής εξουσίας, το πρόγραμμα του διαφωτισμού έγινε αντικεί-

μενο, από την πλευρά της μεταρρυθμιστικής λογισσύνης, λεπτομερέστερης μελέτης συγκριτικά με άλλες φάσεις της διανοητικής μας ζωής. Το έργο του Π. Μ. Κιτρομηλίδη καταγράφει καταλεπτώς και εξαίρει τη θεμελιωτική συνεισφορά αυτών των πρωτοπόρων μελετητών. Ταυτόχρονα όμως αποτολμάει κάτι χωρίς το οποίο ο μόχθος εκείνων θα παρέμενε ένα μεμονωμένο επεισόδιο με μουσειακό στο πέρασμα του χρόνου χαρακτήρα: ένα συνθετικό δηλαδή αναστοχασμό της ιστορικής ουσίας του διαφωτιστικού φαινομένου υπό το φως των τελευταίων δεδομένων της έρευνας και του θεωρητικού προβληματισμού. Το τόλμημα αυτό εισάγει στη διανοητική μας ζωή, που σφραγιζόταν έως πρόσφατα από έναν ιδιότυπο φεουδαλισμό της κληρονομούμενης αυθεντίας, μια ζωογόνα αρχή. Αν η ιστορία είναι, σύμφωνα με τη διατύπωση του J. Huizinga, το αναδρομικό βλέμμα που κάθε κοινωνία ρίχνει στο παρελθόν της για να το ανασυγκροτήσει από τη σκοπιά των πολιτιστικών μελημάτων τού σήμερα, τότε κάθε ιστορία γράφεται για να ξαναγραφεί. Είναι υποχρέωση της κριτικής σκέψης να θέτει εξ' υπαρχής προς συζήτηση κάθε παραδεδομένη ερμηνεία, υπόθεση και παραδοχή.

Η σύζευξη ιδιαίτερα των νεοελληνικών και των ευρωπαϊκών εκφάνσεων του διαφωτιστικού προτάγματος έχει σήμερα εξαιρετική μεθοδολογική και ιδεολογική σημασία. Ο συγγραφέας δείχνει πόσο ζωτική ήταν η τροφοδοσία του κινήματος για την ελληνική παλιγγενεσία από τις πιο ακμαίες πηγές του ευρωπαϊκού πνεύματος, στις περιοχές κυρίως όπου διατηρήθηκαν οι συνθήκες πρακτικής αλλά και πνευματικής ανταλλαγής ανάμεσα στις υπόδουλες κοινότητες και στις μητροπόλεις του νεότερου πολιτισμού, δεσμοί τους οποίους καταπολέμησαν αδιάλλακτα τόσο οι οθωμανικές όσο και οι ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές. Οι κορυφαιοί της νεοελληνικής αναγέννησης ενστερνίσθηκαν την παρακαταθήκη του αρχαιοελληνικού στοχασμού, ιδίως ως προς τις δημοκρατικές του στοχεύσεις, αφομοιώνοντας τα διδάγματα της νεοτερικής πρωτοπορίας στην Ευρώπη. Μέσα από τη συνένωση αυτή ξεπήδησε μια καινούργια εθνική αυτοσυνειδησία, όπως εύγλωττα αποτυπώνεται στο *Μνημόνιο* του Κοραή, ανοιχτή τόσο ως προς την ουσία του αρχαίου λόγου όσο και προς τους προηγμένους εκείνους λαούς που την είχαν ήδη οργανικά ενσωματώσει στην πολιτιστική τους ταυτότητα. Με τον τρόπο αυτό ανασκευάζει ο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* το ιδεολόγημα (που δυστυχώς ηγεμονεύει σήμερα στους

πιο ετερόκλητους κύκλους) της ελληνικής «μοναδικότητας», αυτή τη συλλογική παράκρουση του ξεχωριστού «γένους» που περιβάλλεται ανέκαθεν από λαούς και κράτη που ζητούν να το εκμηδενίσουν, επειδή δήθεν εχθρεύονται τον πολιτισμό του.

Η μέθοδος που υιοθετεί ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης για τη σύνθεση αυτή είναι εκείνη της «ιστορίας των ιδεών». Η μέθοδος αυτή είναι εκτεθειμένη σε διαφόρων ειδών παραναγνώσεις. Από τη μια μεριά, θα μπορούσε να εκληφθεί ως τεκμήριο κάποιου εξαιρεμένου «ιδεαλισμού», σύμφωνα με τον οποίο το μόνο που μετράει στη διαδικασία του πολιτισμού είναι το άχρονο σύμπαν των ουσιαδών αληθειών που φύονται μυστηριωδώς στο πνεύμα κάποιων ιδιοφυϊών, χωρίς καμιά διαπλοκή με τα πάθη του υλικού βίου.

Στο νεοελληνικό πλαίσιο, η τάση αυτή απέφερε ένα σύστημα πνευματικού ελιτισμού που εξουσίαζε τους ακαδημαϊκούς χώρους, χρωματιζόταν δε από ένα φιλολογικό σχολαστικισμό βυζαντινής εμπνεύσεως που κατέπνιγε τον ζωντανό πυρήνα των νοητικών συλλήψεων, τις οποίες προσπαθούσε, υποτίθεται, να αναδείξει. Μια σημαντική παράμετρος της πρακτικής αυτής ήταν η «φειτικοποίηση» του κειμένου, η οποία βραχυκύκλωνε την έρευνα των λογικών του διαπλοκών με τα άλλα έργα του δεδομένου στοχαστού, αλλά και τη διερεύνηση των διανοητικών επιρροών που το άρδευαν. Χανόταν έτσι η δυναμική της διανοητικής κυοφορίας, ωρίμανσης και –ενδεχομένως– εκφυλισμού ενός συστήματος σκέψης, η λειτουργία του δηλαδή ως προπλάσματος ιστορικής ζωής.

Τόσο οι εκφραστές της κυρίαρχης νοοτροπίας όσο και οι πανοιοτρόπως ενιστάμενοι, στο βαθμό που είχαν διαμορφωθεί διανοητικά μέσα από τους ίδιους παιδευτικούς μηχανισμούς, έμειναν εγκλωβισμένοι μέσα σε αυτό το στατικό πρότυπο της «ανάλυσης κειμένου». Ένα από τα παρεπόμενά του ήταν η ανέγερση πνευματικών ανδριάντων, με διαφορετικά ίσως ιδεολογικά πρόσημα, που λειτουργούσαν πάντως εκάστοτε ως λατρευτικά αντικείμενα για κάποιες κλειστές ομάδες. Το ότι –μετά από μια σειρά εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που έριξαν πάνω στο δημόσιο σχολείο άλλου χρώματος πολιτικό επενδύτη– δεν έχει ανανεωθεί η εκπαιδευτική μας διαδικασία, οφείλεται συν τοις άλλοις και σ' αυτήν την υφέρπουσα περί μεθόδου συναίνεση που ένωσε τις διαδοχικές πνευματικές εξουσίες.

Σε αντίπραξη προς αυτόν τον θεσμοποιημένο ακαδημαϊσμό αναπτυσσόταν παράλληλα μια ανεπίσημη ιστοριογραφία, που ερημί-

νευε το εύλογο αίτημα για έναν κοινωνικό υλισμό ως άρνηση της αυτονομίας των διανοητικών διαδικασιών μέσα στην ιστορική πράξη. Από την πλευρά αυτή, η έμφαση έπεφτε στις μετρήσιμες συνιστώσες της κοινωνικής ζωής, την ίδια στιγμή που τα διάφορα συνειδησιακά σχήματα (περιλαμβανομένων και εκείνων του διαφωτισμού) «ξεσκεπάζονταν» ως απλά προπετάσματα για τις εκμεταλλευτικές και εξουσιαστικές προθέσεις διαφόρων στρωμάτων. Η τάση αυτή φώτισε, πράγματι, μερικές απαγορευμένες πτυχές της νεοελληνικής διανοητικής και κοινωνικής εμπειρίας, ο χονδροειδής όμως αναγωγισμός της οδήγησε σε δογματικές αγκυλώσεις άλλου είδους. Το κρατούμενο για μας είναι ότι η ιστορία των ιδεών βγήκε διπλά απαξιωμένη μέσα από αυτές τις συμπληγάδες.

Στο *Νεοελληνικό Διαφωτισμό* η ιστορία των ιδεών βρίσκει τη γνήσια εφαρμογή της, αποφεύγοντας ακριβώς και τις δύο ακραίες εκδοχές που καθόρισαν τη διεκκυστίνδα της πνευματικής μας ζωής. Ένα σύστημα ιδεών δεν είναι παρά μια συνειδητή αντίδραση στις υπαρξιακές και κοινωνικές συνθήκες που περιβάλλουν ένα στοχαστή. Η δε διαμόρφωση συνειδησιακών έξεων, προσωπικών και συλλογικών, δεν είναι τίποτε άλλο από προδιάθεση και προπαρασκευή για πρακτική παρέμβαση στο εξωτερικό σύστημα. Η εμπλοκή με την υλική πραγματικότητα είναι αναγκαία προϋπόθεση για το θεωρητικό στοχασμό, ο οποίος όμως δεν καταγράφει απλώς το υπαρκτό αλλά, αποκολλώμενος από αυτό, προασχείται *in foro interno* για τη ριζική ανάπλασή του. Όπως εξηγεί και ο συγγραφέας στα κεφάλαια που αναφέρονται στον Κοραή και το κίνημα των «ιδεολόγων», η πρακτική συνέπεια της πολεμικής κατά της αυτονομίας του κριτικού λόγου είναι η παράδοση, χωρίς ελπίδα διαφυγής, στην αυθαιρεσία της όποιας ιστάμενης εξουσίας (στην περίπτωσή μας εκείνης του Ναπολέοντα που πρωτοστάτησε στην επίθεση αυτή). Ο αντιφιλοσοφικός «ρεαλισμός» είναι η φιλοσοφία του κάθε ολοκληρωτισμού και απολυταρχίας.

Τα μεγάλα κοσμοθεωρητικά παραδείγματα μας ενδιαφέρουν, συνεπώς, όχι μόνο για την αρτιότητα της λογικής τους κατασκευής και την αισθητική απόλαυση που κομίζουν οι ενοράσεις τους αλλά, κυρίως, ως στάσεις ζωής, ως προτάσεις για την ιστορική αυτοπραγμάτωση των κοινωνικών υποκειμένων, όπως δείχνει λ.χ. η φιλοσοφία του W. Dilthey που πρώτος ασχολήθηκε με την ταξινόμησή τους. Μέσα στη δυναμική του πολιτισμού, το «υποκειμενικό πνεύμα» μεταλλάσσεται σε «αντικειμενικό» – για να χρησιμοποιη-

σουμε τη διάκριση του Hegel. Οι δεοντικές συλλήψεις που γεννούνται μέσα από την αντιπαράθεση ανάμεσα στα υποκείμενα και στις συνθήκες της ζωής τους, έχουν την τάση –όπως υπογραμμίζει και ο Marx– να μετατρέπονται σε υλικές δυνάμεις. Και χωρίς αυτήν την εσωκίνητη δέσμευση σε αυτό που *οφείλει* να υπάρξει, δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί η ιστορία ως διαρκής παλμός υπερβάσεων και ρηγμάτων.

Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης ερμηνεύει το διαφωτισμό ακριβώς σαν ένα τέτοιο πρόταγμα κοινωνικοπολιτικής ανατροπής. Οι ανθρωπολογικές του παραδοχές, τις οποίες εύκολα θα μπορούσε κανείς να προσβάλει από τη σκοπιά της κυρίαρχης σήμερα «φυσικής επιστήμης της συνείδησης», δεν ήταν αυτοσκοπός. Ήταν νοητικά πειράματα που απέβλεπαν στην εγκαθίδρυση ενός νέου κανονιστικού πλέγματος για τις κοινωνικές σχέσεις, τέτοιου που εξακολουθεί και σήμερα να επικρατεί ως ανυπέρβλητη δικαιοκή προϋπόθεση για μια κοινωνία ελευθερίας.

Η ιστορία των ιδεών προϋποθέτει την ιστορικότητα της συνείδησης. Αναπαριστά το νοητικό σύμπαν ως κίνηση που παρακολουθεί την κοινωνική μεταβολή και μετασχηματίζεται εσωτερικά καθώς την υπερκαθορίζει. Στις σελίδες του *Νεοελληνικού Διαφωτισμού* αναβιώνει ο εσωτερικός παλμός αυτής της αγωνίας. Αποκαθίσταται, κατά πρώτον, η θεωρητική ακεραιότητα της σκέψης των διαφόρων στοχαστών με μια επακριβή καταγραφή των διαδοχικών της φάσεων. Στην περίπτωση του Βούλγαρη, δείχνεται πώς ο «αριστοκρατικός» του (και αρχαϊζών) ορθολογισμός, που άνοιξε τις πύλες για την εισδοχή των πιο ριζοτόμων ιδεών, μεταπίπτει βαθμιαία σε μια σκληρωτική απολογητική τού δήθεν φωτισμένου τσαρισμού και του μεσαιωνικού μυστικισμού. Ο Μοισιόδαξ ακολουθεί την αντίστροφη πορεία, από την αυταπάτη της φιλοσοφικής απολυταρχίας στο ζωογόνο όραμα του δημοκρατικού πατριωτισμού. Στη σκέψη των Δημητριάδων, η πολιτική παρακαταθήκη της αρχαιότητας επανασυνδέεται με τον γεωγραφικό χώρο που την εξέθρεψε, γεννώντας έτσι την προσδοκία μιας νεοελληνικής πολιτείας βασισμένης στην ελεύθερη συνείδηση και τον πολιτικό αυτοκαθορισμό. Η σκέψη του Ρήγα προβάλλει ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα που συνδυάζει τη μεθοδολογία της νεότερης επιστήμης, την απελευθέρωση του συναισθηματικού κόσμου από την τυραννία των μεσαιωνικών προκαταλήψεων και το πολιτικό όραμα της αδελφότητας των λαών. Η οξύτατη κοινωνιολογική ανάλυση του

Ανωνύμου του Έλληνας καταλαμβάνει τη θέση που της αξίζει ως προϋπόθεση για κάθε ριζοσπαστική κριτική της νεοελληνικής πραγματικότητας. Και πάνω απ' όλα αναδεικνύεται στην οικουμενική εμβέλειά της η πνευματική προσωπικότητα του Κοραή, ο οποίος επεξεργάστηκε με πληρότητα τις προϋποθέσεις για μια ελεύθερη παιδεία και το θεσμικό πλαίσιο για μια δημοκρατική κοινωνία ατομικής υπευθυνότητας και συνειδητής αλληλεγγύης.

Στο σχεδιάσμα αυτό των αναβαθμών του νεοελληνικού κριτικού λόγου καταφαίνεται η θεωρητική συνάφεια ανάμεσα στη φιλελεύθερη και τη ριζοσπαστική συνιστώσα του διαφωτισμού, τόσο μέσα από τις αναφορές του Ανωνύμου στη θεμελιωτική συνεισφορά του Κοραή, όσο και από την αβίαστη μετεξέλιξη της σκέψης του τελευταίου προς το δημοκρατικό ριζοσπαστισμό κατά την επαναστατική δεκαετία. Σκιαγραφείται, τέλος, η ανάδυση ενός πολιτικού εθνικισμού που αντλεί από τις ανάλογες γαλλικές εμπειρίες, στη νεοελληνική όμως περίπτωση διατηρεί την ηρωική του αγνότητα χωρίς να εξοκείλει προς μια «δικτατορία της αρετής», την ολοκληρωτική υφή της οποίας με τόση οξύνοια καταδίκασε ο Κοραής. Για το λόγο αυτό, οι εθνικές αυτές ενοράσεις καμία σχέση δεν έχουν με το φυλετικό εθνικισμό που κυριάρχησε από τα μέσα του 19ου αιώνα, καταπνίγοντας τόσο το εκπαιδευτικό όσο και το δημοκρατικό πρόγραμμα των πρωτοπόρων της εθνικής αφύπνισης.

III

Τα κεφάλαια του *Νεοελληνικού Διαφωτισμού* με την οξύτερη δραματική φόρτιση είναι, παρά την αναπόφευκτη συνοπτικότητά τους, εκείνα που πραγματεύονται την ήττα του διαφωτιστικού προγράμματος με ορόσημο το δοκίμιο του Ρενιέρη (1841) και τις πολιτικές διακηρύξεις του Κωλέττη (1843). Η αποτίμηση της μεγαλοϊδεατικής ιδεολογίας από τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη είναι λελογισμένη, διαχωρίζοντάς την από τον ευρωπαϊκό μιπεριαλισμό και αναδεικνύοντας την κοινωνική της λειτουργικότητα στον ευρύτερο ελληνόφωνο χώρο. Η επικράτηση πάντως ενός ρομαντικού φυλετισμού, με έμφαση στην απόλυτη εσωτερική ενότητα της κοινωνίας, απέφερε ένα κλειστό σύστημα πολιτικού και ιδίως διανοητικού καταναγκασμού, που αντικατόπτριζε την αδυναμία των αστικών τάξεων στο εσωτερικό του νεοπαγούς βασιλείου να πραγματώσουν το φιλελεύθερο πρόγραμμα των διαφωτιστών. Μαζί με την

αναζωπύρωση ενός μεσαιωνικού μυστικισμού ανάμεσα στις αγροτικές μάζες, οι εξελίξεις αυτές διαμόρφωσαν το πολιτιστικό πλαίσιο της νεοελληνικής κοινωνίας καθ' όλον τον λήγοντα αιώνα. Το πολιτικό όραμα του διαφωτισμού εκφυλίστηκε έτσι σε ένα συνταγματισμό διοικητικού και γραφειοκρατικού τύπου, που απλώς διευκόλυνε την εκ των άνω χειραγώγηση της κοινωνίας από τις παραδοσιακές εξουσίες. Η τραγική αυτή κατάληξη ενός εμπνευσμένου αναγεννητικού εγχειρήματος θέτει εμάς σήμερα ενώπιον της αρνητικής διαλεκτικής αυτών των ιστορικών καταρρέουσων, που ακριβώς *απέτρεψαν* την ένταξη της Ελλάδας, με τη δική της αυτονομία και δημιουργική προσωπικότητα, σε έναν ευρωπαϊκό πολιτισμό με εμφανείς τις αρχαιοελληνικές του καταβολές.

Στις μέρες μας έχει αναβιώσει με ιδιαίτερη επιθετικότητα ο λόγος του σκοταδιστικού αντιδιαφωτισμού του 18ου αι., από εκείνους που αντιμάχονται μίαν υποτιθέμενη ενσωμάτωση της νεότερης Ελλάδας στο δυτικό πολιτισμό, η οποία ποτέ δεν έλαβε χώρα. Η προσπάθεια αυτή έχει δυστυχώς διαποτίσει την κοινή συνείδηση, ιδίως μέσα από την απαίδευτη και ανεύθυνη συμπεριφορά των χειριστών των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Η δημαγωγία της είναι ένα τερατικό μείγμα δύο αντιφατικών στοιχείων: ενός θεοκρατικού μυστικισμού μεσαιωνικής προελεύσεως και του εθνικιστικού φυλετισμού του 19ου αιώνα. Τον 18ο αιώνα, η αντιδραστική εφόρμηση της εκκλησιαστικής ηγεσίας κατά του «γαλλικού μίσσηματος» χρωματιζόταν εν πάση περιπτώσει από μίαν οικουμενικότητα «ιερού» τύπου, και ήταν απολύτως εχθρική προς το εθνικό κίνημα και τη λογική της πολιτικής συμμετοχής. Η υποταγή σήμερα του θρησκευτικού βιώματος στις ιδεολογικές σκοπιμότητες του ολοκληρωτικού εθνικισμού ακυρώνει με ένα χτύπημα και τα γνήσια υπαρκτά σκιρτήματα της πίστης και βέβαια αυτήν την ιδέα του έθνους.

Το έργο του Π. Μ. Κιτρομηλίδη θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο σύντονης θεωρητικής προβληματικής από τους μελετητές της νεοελληνικής ζωής, αλλά και από όσους ενδιαφέρονται για την πολιτιστική κατάσταση της κοινωνίας μας.

ΠΕΡΙΚΛΗΣ Σ. ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ